

TÜRK KÜLTÜRÜNDE “LEVİRAT” VE TİMURLULARDA UYGULANIŞI

Musa Şamil YÜKSEL*

ÖZET

Toplumları oluşturan temel öğelerin başında gelen aile kavramı, sahip olduğu devlet anlayışının temelinde aile düzeni yatan Türkler için oldukça önemlidir. Aile, bir kadın ve bir erkeğin evlenmesi ile meydana gelmekte ve toplumların dinî, kültürel, ekonomik ve hukukî şartlarına göre farklı evlilik türleri görülmektedir. Türkler arasında uygulanan evlilik türlerinden biri de *levirat* evliliğidir. *Levirat* evliliğinin Türk kültüründeki yeri üzerine yoğunlaşan bu çalışmada Türk tarihinde en fazla *levirat* evliliğinin görüldüğü Timurlu Devleti'nde bu evlilik türünün uygulanişı da ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Levirat, evlilik, aile, Türk kültürü, Timurlular.

LEVIRATE IN TURKISH CULTURE AND ITS IMPLEMENTATION AMONG THE TIMURIDS

ABSTRACT

The concept of family, which is one of the most important basic elements that make up societies, is very important for the Turks whose basic underlying concept of the state is family order. The first step to establish a family is marriage. According to religious, cultural, economic and legal conditions of the societies different kinds of marriage occurs. One of the common types of marriages which occur among the Turks is *levirate*. This

*Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
m.samil.yuksel@ege.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

study which focused on *levirate* in Turkish culture also emphasizes the implementation of levirate in the Timurid State in which the highest number of levirate applied in Turkish history.

Key Words: Levirate, marriage, family, Turkish culture, Timurids.

Giriş

Toplumları ayakta tutan temel öğelerin başında gelen aile, akrabalık ilişkisi ile birbirlerine bağlanan fertlerin oluşturduğu en küçük sosyal topluluktur. Temelde anne, baba ve çocuklardan oluşan aile, bağlı bulunduğu toplumun ve dönemin sosyal, ekonomik ve hukukî şartlarına göre farklılaşmakta ve çeşitli isimlerle adlandırılmaktadır. Örneğin anneanne, babaanne, teyze, dayı, amca ve hala gibi kan bağı ilişkisine sahip diğer kimselerin katılımıyla geniş aile, hâkimiyetin annede olması durumunda anaerkil (*maderşahî*) aile, babada olması durumunda ataerkil (*pederşahî*) aile, eşlerin sayısına göre tek eşliliğe (*monogami*) dayanan aile veya çok eşliliğe (*poligami*) dayanan aile gibi¹.

Aile fertleri arasında sosyal ve hukukî denge olan toplumlar, siyasî, sosyal ve hukukî dengeye sahip toplumlar olarak karşımıza çıkmaktadır ki, devlet ve aile düzenleri arasında yakın bir benzerlik bulunan, diğer bir deyişle sahip olduğu devlet anlayışının temelinde aile düzeni yatan Türk toplumu da bu tür toplumların en önde gelenlerindedir.² Dolayısıyla aile kurumuna oldukça önem atfedilen ve daha çok küçük aile tipinin görüldüğü eski Türk toplumunda aile, kan akrabalığı ve dışarıdan eş alma (*exogamie*) esasına dayanan *pederî* tipte, yani çeşitli topluluklarda görülen sultaya dayalı *pederşahî* değil, velayeti temel alan baba hukukunun hâkim olduğu bir modele sahip idi³.

¹ Mehmet Akif Aydın, "Aile", **TDVİA**, C.2, s. 196; Önal Sayın, **Aile Sosyolojisi**, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1990, s. 1-25.

² Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982, s. 11, 13; a.y., **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 239-241, 253; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s. 217; Abdülkadir Donuk, "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile", **İÜFTD**, 33(1980-81), s. 147.

³ İbrahim Kafesoğlu, **age**, s. 216; Abdülkadir Donuk, **agm**, s. 162-163; Akdes Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, Devlet Basımevi, İstanbul 1937, s. 70; Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi**, Milliyet Yayınları, (b.y.y.) 1989, s. 100-101.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Türkçede bir erkek ve bir kadının aile kurmasını ifade eden *evlenme* deyimi evlenen erkeğin veya kızın baba ocağından ayrılarak ayrı bir ev (aile) meydana getirdiğini göstermektedir⁴. Eski Türk toplumunda görülen birçok evlenme, diğer bir deyişle aile kurma türlerinden birisi de *levirat* idi⁵. Türklerde *levirat* evliliğini konu edinen bu çalışmada ilk olarak leviratın etimolojisi, bu evlilik türünün özellikleri ve uygulandığı toplumlar hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra, kaynaklardaki bilgileri aktarmak ve çeşitli Türk hanedanı mensuplarının yapmış olduğu evliliklerden örnekler vermek suretiyle *levirat* evliliğinin Türk kültüründeki yeri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Son olarak da Türk tarihinde önemli bir yer işgal eden Timurlu devletindeki uygulaması üzerinde durulacaktır.

Etimoloji ve Leviratın Uygulandığı Toplumlara Genel Bir Bakış

Latince kocanın kardeşi ya da kayın birader anlamındaki *levir* kökünden gelen *levirat* kelimesinin günümüz Türkçesindeki karşılığı *yengeyle evlenme* veya *kayın almadır*. Genel olarak erkeğin, ölen erkek kardeşinin dul eşi ile evlenmesi şeklinde gerçekleşen bu evlilik türüne Kırgız Türkçesinde *Amangerlik*, Kazak Türkçesinde *Amengerlik* ve Özbek Türkçesinde ise *Omonatgirlık* terimi kullanılmaktadır⁶.

Batı dillerinden İngilizce ve Almancada *levirate*, Fransızca *lévirat*, İtalyanca ve İspanyolcada *levirato* gibi Latince *levir* kökünden türetilmiş kelimelerin kullanıldığı bu evlilik türü için İbranicede *yibbum*, Grekçe’de ise *daēr* kelimesi kullanılmaktadır⁷.

Levirat evliliği Afrika, Avustralya ve Amerika kıtalarında yaşayan bazı kabilelerde de görülmekle birlikte daha çok Orta Doğu toplumlarından Yahudiler ve Cahiliye Devri Arapları, Hindular ve

⁴ İbrahim Kafesoğlu, **age**, s. 216; Abdülkadir Donuk, **agm**, s. 164. *Evlenme* deyiminin menşei Gök-Türkçe kitabelerine kadar gitmektedir. *Suçi* yazıtında geçen “*İnim yiti, urım üç, kızım üç erti ebledim oğlumın*”, yani “küçük kardeşim yedi, erkek evladım üç, kızım üç idi, oğlumu evlendirdim” cümlesinde geçen *eblemek* (eb=ev kökünden) fiilinin günümüz Türkçesindeki karşılığı *evlenmek* veya *evlendirmek*dir, bkz. Abdülkadir Donuk, **agm**, s. 164.

⁵ Türklerde aile, evlilik türleri ve gelenekleri ile bunların sosyokültürel nitelik ve işlevleri hakkında meselâ bkz. Mahmut Tezcan, **Türk Ailesi Antropolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara 2000; Ali Rıza Balaman, **Evlilik Akrabalık Türleri (Sosyal Antropolojik Yaklaşımla)**, İzmir 1982.

⁶ İsenbike Togan, “Bir Miras Olarak Yenge”, **Ntv Tarih**, 14(Mart 2010), s. 98; Gülnisa Aynakulova, “Kırgızlarda Evlilik ve Evlenme Törenleri”, **Millî Folklor**, 18/72(2006), s. 101.

⁷ “Levirate”, **Meriam-Webster’s Colligate Dictionary**, Tenth Edition, Massachusetts 1999, s. 669; Solomon Schechter-Joseph Jacobs, “Levirate Marriage”, **The Jewish Encyclopedia**, C.8, New York 1906, s. 45-46.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Orta Asya göçebe kavimleri arasında yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır⁸.

İbranî Kanunları ile *Manu Kanunları* içerisinde yer alması dolayısıyla Yahudilerde ve Hindularda dinî bir nitelik taşıyan *levirat*, toplumların sosyal, kültürel ve dinî özelliklerine göre ölen kardeşin küçük kardeş olması, ölen kardeşin büyük kardeş olması veya ölen kardeşin çocuğunun olmaması gibi farklı kurallar çerçevesinde uygulanmaktadır. Örneğin Hindularda ve Yahudilerde *levirat* evliliği yapılabilmesi için ölen kardeşin çocuğunun olmaması, yani dul yengenin çocuksuz olması gerekmektedir. Hindularda dul yenge evlenmemiş küçük kardeş ile evlendirilirken, Yahudilerde ise *levirat* evliliğinden doğan ilk erkek çocuğa ölen erkek kardeşin (annenin eski kocasının) adı verilmekte ve çocuk genetik babasının değil, annenin eski kocasının çocuğu ve mirasçısı olarak muamele görmektedir⁹.

Türk Kültüründe Levirat

Asıl konumuz olan Türk kültüründe *levirata* geçmeden önce konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Türklerde görülen *levirat* evliliği ile ilgili olarak doğrudan dört çalışmanın yapılmış olduğunu tespit edebildik. Kronolojik sıraya göre aktaracak olursak bunlardan birincisi, Fahrünnisa Bilecik'in "Orta Asya Destanlarında Bir Evlilik Türü" adlı çalışmasıdır¹⁰. M. Ü. Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından 23-24 Mayıs 1995 tarihinde düzenlenen "Uluslararası Manas Toplantısı"nda sunulan bu bildiriye Kırgız Türklerine ait *Manas Destanı* ile Kazak Türklerine ait *Kız Cibek Destanı*'na dayanılarak *levirat* evliliği ele alınmaktadır. İkincisi, Ayhan Sezer ve Mazhar Bağlı tarafından

⁸ *Leviratın* dünyada uygulandığı toplumlar ve özellikleri hakkında meselâ bkz. Edward Westermarck, **The History of Human Marriage**, Cornell University Library, 2010; R. G. Abrahams, "Some Aspects of Levirate", (Ed. Jack Goody), **The Character of Kinship**, Cambridge University Press, Cambridge 1973, s. 163-174; William Raccah, **Close Kinship Relationships and Economical Dimensions in the Stipulation of the Law of the Levirate as Articulated in Deuteronomy 25.5.5-10**, Laval Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Quebec 2002. Cahiliye Devri Arap Toplumundaki uygulama ile ilgili olarak bkz. Ali Duman, **Şi'a ve Ehl-i Sünnet Fıkıhına Göre Mut'a**, Malatya 2010, s. 100-101.

⁹ Solomon Schechter - Joseph Jacobs, **agm**, s. 45-46. Yahudiler ve Hindularda uygulanan levirat hakkında ayrıca bkz. Dvora E. Weisberg, **Levirate Marriage and the Family in Ancient Judaism**, Brandeis University Press, Massachusetts 2009; **From the Margins of Hindu Marriage: Essays on Gender, Religion, and Culture**, (Eds. Lindsey Harlan and Paul B. Courtright), Oxford University Press, New York 1995.

¹⁰ Fahrünnisa Bilecik, "Orta Asya Destanlarında Bir Evlilik Türü", **Bozkardan Bağımsızlığa Manas**, (Haz.:Emine Gürsoy-Naskali), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 234-240.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Diyarbakır, Mardin ve Urfa yöresinde günümüzde uygulanmakta olan *levirat* ve *sororat* (baldızla evlenme) evlilikleri üzerine yapılmış olan “Tabulaştırılan/Tabulaşan Kurumun (ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği: Levirat ve Sororat” adlı sosyolojik çalışmadır¹¹. Üçüncüsü, Gaysin Salamat Tulegenoviç tarafından el-Farabî Kazak Devlet Üniversitesi’nde hazırlanan “Kazak Adet-gurıp Kukığı Jüyesindegi Amengerlik İnstitutı (Kazak Örf-adet Hukuk Sisteminde Leviratus Müessesesi)” adlı doktora tezidir¹². Kazak örf-adet hukuku çevresinde Kazaklardaki yengeyle evlenme (*amengerlik*) müessesesini ele alan tezde bu âdetin felsefesi, özellikleri, toplum içerisindeki rolü ve işleyişi ile başlangıcından bu güne kadar Kazak hukuk sistemindeki yeri geniş bir şekilde ele alınmaktadır¹³. Dördüncüsü ise, İsenbike Togan’ın “Bir Miras Olarak Yenge” adlı makalesidir¹⁴. Orta Asya Türk ve Moğol tarihinin uzmanlarından olan Togan, bu makalesinde Türk kültüründe görülen “yenge ile evlenme” geleneğini “dul kalan yengenin erkek kardeşe ya da yeğene miras kalması” bağlamında özlü bir şekilde ele almaktadır¹⁵. Araştırmamıza ışık tutan bu çalışmalar dışında Türklere aile, evlilik, kadın v.b. konular üzerine hazırlanmış olan makale, kitap ve bildiri türünden çeşitli çalışmalarda da konuya yer yer değinmek suretiyle kısa bilgiler verilmektedir ki, bu çalışmalar araştırmamızda kullanım sırasına göre dip notlarda belirtilecektir. Konumuzla ilgili olarak en doyurucu bilgi veren çalışmanın meslektaşımız Nilgün Dalkesen tarafından hazırlanan doktora tezi olduğunu da ifade etmeliyiz¹⁶. Ayrıca çalışmamız sırasında kullandığımız ana kaynakların künyeleri de kullanım sırasına göre dipnotlarda verilecektir.

Türklere uygulanan *levirat* evliliğine baktığımızda uygulamanın diğer toplumlarda görülen *levirat* evliliğinden biraz daha farklı olduğunu görmekteyiz. Eski Türk toplumunda bu evlilik genel olarak *erkek evladın ölen ağabeyinin dul kalan eşiyle veya dul kalan*

¹¹ Mazhar Bağlı ve Ayhan Sezer, “Tabulaştırılan/Tabulaşan Kurumun (ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği: Levirat ve Sororat”, **Aile ve Toplum**, II/8(2005), s. 9-21.

¹² Gaysin Salamat Tulegenoviç, **Kazak Adet-gurıp Kukığı Jüyesindegi Amengerlik İnstitutı**, el-Farabî Kazak Devlet Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Almatı 2009.

¹³ Kazakistan’da böyle bir tezin yapıldığından haberdar eden ve bu teze ulaşmamı sağlayan Sayın Abdulvahap Kara’ya çok teşekkür ederim.

¹⁴ İsenbike Togan, “Bir Miras Olarak Yenge”, **Ntv Tarih**, 14(Mart 2010), s. 98.

¹⁵ Bu çalışmamı, *levirat* terimini bana ilk defa lisans öğrencisi iken tanıtan Saygıdeğer Hocam İsenbike Togan’a ithaf etmekten mutluluk duyarım.

¹⁶ Nilgün Dalkesen, **Gender Roles and Women’s Status in Central Asia and Anatolia Between the Thirteenth and Sixteenth Centuries**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

üvey annesiyle evlenmesi şeklinde gerçekleşmekteydi¹⁷. Türklerdeki *levirat* evliliği ile diğer toplumlardaki uygulamaları arasındaki en büyük fark erkek çocukların babaları öldükten sonra üvey anneleri ile de evlenebilmeleri idi. Ayrıca *dul kalan amca ya da kuzen eşi ile evlenme* şeklinde uygulamalar da görülmekteydi ki, bu gibi farklı uygulamalara yeri geldikçe işaret edeceğiz.

Türk toplumunda var olan dul yenge veya dul üvey anne ile evlenme geleneğinin izlerini ilk Türk devleti olan Hunlara, yani MÖ III. yüzyıla kadar takip edebiliyoruz¹⁸. Bu konudaki en önemli kaynak şüphesiz Çin tarihleridir ki bunların başında MÖ 145 ile MÖ 90 yılları arasında yaşamış olan meşhur tarihçi Şı-ma Çien (Sima Qian)'in yazmış olduğu ve Hunların siyasî, sosyal ve kültürel tarihleri hakkında ilk resmî bilgileri veren *Şı-ci (Shi-ji)* isimli külliyyat gelmektedir¹⁹. İsmi "Tarihi Hatıralar" anlamına gelen bu eserde Çinli tarihçi Şı-ma Çien, *erkek evlatların üvey anneleri veya erkek kardeşlerinin dul eşleri ile evlenmeleri* şeklinde gerçekleşen *levirat* evliliğinin Hunlarda görüldüğünü ifade etmektedir²⁰. Bir diğer Çin kaynağında ise Hunların *çocuksuz kalan üvey anneleri ile evlendiklerinden* bahsedilmektedir²¹.

Hunlarda görülen *levirat* uygulaması için Hun hükümdarı Houhan-ya Tanhu MÖ 31 yılında öldüğü zaman kendisinin ilk hanımından olan ve onun yerine tahta oturan oğlu Joti (Yoti?) Yabgu'nun, babasından dul kalan üvey annesi Çinli prenses Tchao-kium ile evlenmesi örneğini verebiliriz²².

¹⁷ Mesela bkz. İbrahim Kafesoğlu, *age*, s. 216; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, s. 93, 241; Abdülkadir Donuk, *agm*, s. 162-163; Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 73; Jean-Paul Roux, *La religion des Turcs et des Mongols*, Paris 1984, s. 64-65; a.y., "Ortaçağ Türk Kadını", (Çev.:Gönül Yılmaz), *Erdem*, V/13(1999), s. 222-223; D. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev.:Nimet Uluğtuğ, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 1942, s. 30, 94; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971, s. 57.

¹⁸ D. W. Eberhard, *age*, s. 76, 94; Baaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, s. 93, 241; Jean-Paul Roux, *Ortaçağ Türk Kadını*, s. 223; Nilgün Dalkesen, *agt*, s. 87; Lajos Ligeti, "Asya Hunları", *Attila ve Hunları*, AÜDTCF Yayınları, İstanbul 1962, s. 40; Orhan Türkdoğan, "Türk Ailesinin Genel Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, I, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, s. 39; Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", *TED*, 9(1978), s. 210.

¹⁹ Nilgün Dalkesen, *agt*, s. 62-63; Orhan Türkdoğan, *agm*, s. 34.

²⁰ Sima Qian, *Records of the Grand Historian: Han Dynasty*, II, Trans.:Burton Watson, Colombia University Press, Hong Hong - New York 1993, s. 144 [Nilgün Dalkesen, *agt*, s. 87'den naklen].

²¹ D. W. Eberhard, *age*, s. 76.

²² İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, (Notlar: Evlenmeler Kısmı) s. 115.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Levirat geleneğinin Göktürklerde de aynı şekilde uygulandığını biliyoruz²³. Göktürklerdeki varlığını yine Çin kaynaklarından öğrendiğimiz bu gelenek hakkında bilgi veren en önemli kaynak Çin’deki 24 sülale tarihinden birisi olan ve 557-581 yıllarını kapsayan *Zhoushu*’dur. 636 yılında tamamlanmış olan *Zhoushu*’ya göre “Ağabeyi veya amcası ölen kimse yengesi ile evlenmek zorundaydı. Fakat büyük kardeş, küçük kardeşinin eşi, yani gelin ile evlenemezdi”²⁴. Göktürklerdeki *levirat* uygulaması ile ilgili olarak diğer Çin kaynaklarında ise birincisi, *bir babanın, bir ağabeyin ya da bir amcanın ölümünden sonra oğul, küçük kardeş ya da yeğenin, onların dulları ve kız kardeşleriyle evlendiği* ve ikincisi, *bir baba ya da ağabey öldüğü zaman oğul ve küçük kardeşin, onların kadınları ve kız kardeşleri ile evlendiği* şeklinde iki farklı kayıt da yer almaktadır²⁵.

Örneğin Göktürk hakanlarından Şi-pi Kağan 619 yılında ölünce karısı İçen Hatun, tahta oturan kocasının kardeşi Çor (Ch’ulo) Kağan ile evlenmiş, bir yıl içerisinde onun da ölmesi üzerine Çor (Ch’ulo) Kağan’ın tahta çıkan kardeşi İl[iğ] Kağan ile evlenmiştir²⁶. Bu arada İçen Hatun, üvey oğlu An-şe Şad ile evlenmeyi onun çirkin olduğu gerekçesiyle reddetmiştir²⁷.

Bu olaydan yaklaşık 10 yıl kadar sonra ünlü Çinli seyyah (Budist hacısı) Hiuen-Tsang 630 yılında Tu-Tu (Ta-pu/T’o) Şad’ı ziyaret ettiği sırada hatunu ölen Şad oldukça genç bir hatun ile evlenmiş, Şad’ın başka bir kadından olan oğlunun da ayartmasıyla bu genç hatun, Şad’ı zehirlemiş ve eskiden unvanı *Tekin* olan bu çocuk Şad olmuş ve üvey annesiyle evlenmiştir²⁸.

²³ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, s. 241; Sencer Divitçioğlu, *Kök Türkler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 162, 165; Mehmet Eröz, “Türk Ailesi”, *Aile Yazıları-Temel Kavramlar, Yapı ve Tarih Süreç*, (Der.:Beylü Dikeçligil ve Ahmet Çiğdem), T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1990, s. 231.

²⁴ İsenbike Togan, *agm*, s. 98.

²⁵ S. Julien, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs)*, Paris 1877, s. 9 [Sencer Divitçioğlu, *age*, s. 165’den naklen]; Liu (mau-Tsai), *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Üst-Türken (T’u-küe)*, I, Viesbaden 1968, s. 9 [Jean-Paul Roux, *Ortaçağ Türk Kadını*, s. 222-223’den naklen].

²⁶ Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s. 28-29; Liu-mai Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten der Ost-Turken (T’kue)*, I, Viesbaden 1958, s. 134 [Sencer Divitçioğlu, *age*, s. 165’den naklen].

²⁷ Liu-mai Tsai, *Die Chinesischen*, s. 134 [Sencer Divitçioğlu, *age*, s. 165’den naklen].

²⁸ E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs)*, Librairie d’Amerique et d’Orient, 1903, s. 196 [Sencer Divitçioğlu, *age*, s. 165’den naklen]. Ayrıca bkz. Jean-Paul Roux, *Ortaçağ Türk Kadını*, s. 223.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Hunlarda ve Göktürklerde görülen bu adet aynen Uygur Türklerinde de uygulanmaktaydı²⁹. Aşağıdaki Uygur vesikasından anlaşılacağı üzere, zengin bir tüccar olan Tüşimi'nin, kendisi öldükten sonra çocuklarının, üvey anneleri olan eşi Sılang ile evlenmelerini, hazırlamış olduğu ağır cezalar içeren bir vasiyetname ile engellemeye çalışması Uygurlarda *levirat* evliliğinin oldukça yaygın olduğunun bir göstergesi idi:

“Sıçan yılı, sekizinci ayın on sekizinde ben Tüşimi ağır bir hastalığa tutulduğum için iyi veya fena olacağımı düşünerek, karım Sılang'a vasiyetnâme bıraktım. Benden sonra başka bir kimse ile evlenmeden, evimi idare edip, oğlum Altmış-Kaya'nın terbiyesi ile meşgul olsun. Oğullarım Koşang ile Esen-Kaya, onlar üvey annemiz bize aittir, alacağınız diye, müdahalede bulunmasınlar. Eğer alacağınız diye, dava ederlerse, Büyük Ordu'ya bir altın yastuk, şehzadelere birer gümüş yastuk, iç hazineye bir yastuk, iç hazineye bir at vermek suretiyle, ağır cezaya çarptırılınsın ve sözleri geçmesin. Bu vasiyetnâme...”³⁰

Levirat türü evlenme geleneğinin X. yüzyılda Oğuzlar arasında da oldukça yaygın olduğunu görmekteyiz ki, bu konuda bilgi veren en önemli kişi İbn Fadlan'dır. Abbasî Halifesi el-Muktedir'in 921 yılında İdil Bulgarlarına göndermiş olduğu elçilik heyetinde bulunan ve yazmış olduğu seyahatnamede Bulgar ülkesine giderken görmüş olduğu Oğuzlar, Peçenekler, Başkırtlar ve Bulgarlar gibi çeşitli Türk kavimleri ile ilgili olarak önemli bilgiler aktaran İbn Fadlan, Oğuzların evlenme adetleri ile ilgili bilgi verirken “Bir adam ölür, arkasında karısı ve çocukları kalırsa, öz anası olmamak şartıyla büyük oğlu babasının dul karısıyla evlenir.” demek suretiyle bu adetler arasında *levirat* evliliğinin bulunduğu da değinmektedir³¹.

Bu döneme çağdaş olan Karahanlı sülalesinde de *levirat* evliliğinin uygulandığına şahit olmaktadır. Örneğin Karahanlı hükümdarı olan Satuk Buğra Han'ın babası Bazir Arslan Han 915

²⁹ Özkan İzgi, “İslâmiyetten Önceki Türklerde Kadın”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, XI-XIV(1973-1975), s. 157.

³⁰ Özkan İzgi, **Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 145-146. Vesikada geçen *yastuk* kelimesi, Çince *t'ing* denen ve elli *liang* ağırlığındaki gümüşü ifade etmektedir, bkz. Özkan İzgi, **İslâmiyetten Önceki**, s. 157 (dipnot 32).

³¹ İbn Fazlan, **age**, s. 32.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

yılında ölünce, daha 7 yaşlarında olan Satuk Buğra Han, annesi ile birlikte Balasagun’dan Kaşgar’a giderek amcası Oğulcak Kadir Han’a sığınmış ve burada annesi ile amcası evlenmiştir³².

Karahanlı Satuk Buğra Han ile başlayan İslamiyet’in kabulünden sonraki dönemde de *levirat* kültürü Türkler arasında devam etmiştir. Karahanlıların çağdaşı olan ve İslamiyet’i kabul eden Selçuklulara baktığımızda bu Türk hanedanında da *levirat* evliliğinin uygulandığını görmekteyiz. Örneğin Selçuk Bey’in en büyük oğlu Mikail ölünce eşi, kayınbiraderi Yusuf Yınal ile evlenmiş ve bu evlilikten Tuğrul ve Çağrı Beylerin anadan kardeşi olan İbrahim Yınal doğmuştur³³.

Çağrı Bey (d.990) 1059 yılında ölünce kardeşi Tuğrul Bey (d.993)’in, Çağrı’nın çocuklarından Süleyman’ın annesi olan yengesi ile evlendiğini de burada bir diğer örnek olarak zikredebiliriz. Hatta kendi çocuğu olmayan Tuğrul Bey’in yeğeni Süleyman’ı velayet olarak atamasında Süleyman’ın aynı zamanda üvey oğlu olmasının da önemli bir etken olduğunu biliyoruz³⁴.

Türklerin İslâmiyet’i kabul etmelerinden sonraki dönem için verdiğimiz bu örnekler ve daha geç dönemler için birazdan verecek olduğumuz örneklerden, Türklerde görülen *levirat* evliliklerinde üvey anne ile evlenme usulünün artık terk edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü üvey anne, sütanne, sütkardeş ve yeğen gibi kimselerle evlenmenin İslam dinince yasaklanmasıyla³⁵ Cahiliye Dönemi Arap toplumunda da rastlanan ve *zevâcü’l-makt* olarak bilinen üvey anne ile evlenme âdeti³⁶ artık Müslüman toplumlarda görülmez olmuştur. Fakat İslam dinince bir sakınca görülmeyen ve hatta Hz. Peygamber döneminde

³² Ömer Soner Hunkan, **Türk Hakanlığı Karahanlılar (766-1212)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 98, 121. Satuk Buğra Han Tezkiresi’nde Satuk Buğra Han’ın annesiyle evlenen amcası Oğulcak Kadir Han’ın adı Hârûn Buğra Han olarak geçmektedir, bkz. Molla Hâcî, **Buğra Hanlar Tezkiresi**, (Yay.:Abdurrahim Sabit), Kaşgar 1988, s. 28-29.

³³ Osman Turan, **Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s. 86; Hamdullah-ı Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, (Yay.:Abdülhüseyn-i Nevâî), Tahran 1381 h.ş., s. 353, 428.

³⁴ İbnü’l-Esir, **el-Kâmil fi’t-Tarih**, X, Kahire 1302 h., s. 3, 10; Osman Turan, **age**, s. 148.

³⁵ Nisa Suresi, 23. Ayet. Ayetin Türkçe meali şu şekildedir: “Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kız kardeş kızları, sizi emziren analarınız, süt bacılarınız, eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı. Eğer onlarla (nikâhlanıp da) henüz birleşmemişseniz kızlarını almanızda size bir mahzur yoktur. Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri ve iki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”

³⁶ İbn Fazlan, **age**, (Notlar: Evlenmeler Kısmı) s. 115-116.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

ölen erkek kardeşinin dul karısıyla evlenen sahabeler olmasına rağmen kendisinden bu uygulamayı yasaklayan herhangi bir hadisin nakledilmediği yenge ile evlenme âdeti³⁷ Türkler arasında uygulanmaya devam etmiştir.

Moğollardaki duruma baktığımızda ise karşımıza şöyle bir manzara çıkmaktadır. Bilindiği üzere Moğolların ilk ortaya çıktıkları dönemde sahip oldukları evlilik adetleri ile bir devlet kurduktan sonraki evlilik adetleri arasında Türklerin etkisiyle büyük farklılıklar meydana gelmiştir. Çünkü Moğollar, Cengiz Han önderliğinde az bir istisna ile bütün Türk ülkelerini tek bir devlet çatısı altında birleştiren büyük bir devlet kurmalarıyla birlikte hâkim oldukları Türk halkları ile büyük bir kültür alışverişine girmişler ve bunun sonucunda *Türk-Moğol Geleneği* veya *Türk-Moğol Kültürü* meydana gelmiştir. Dolayısıyla ilk önceleri *ana ailesi* düzenine sahipken komşuları Türklerle etkileşimleri sonucu *baba ailesi* düzenine geçen Moğollar, Türk evlilik adetlerinin birçoğunu da kabul etmişlerdir³⁸. Böylece *levirat* evliliği bir Türk-Moğol geleneği haline gelmiş, yani *levirat* kültürü Türklerde görüldüğü şekilde Moğollar arasında da yayılmıştır³⁹.

Bu konuda bize bilgi veren en önemli kaynaklar Moğol ülkesine seyahat eden ve bu âdetin uygulanmasına bizzat şahit olan Avrupalı seyyahlar Carpini, Rubruck ve Morco Polo'nun yazmış olduğu seyahatnamelerdir. Carpini, Moğollar arasında yaygın olan bu adet ile ilgili olarak şu ifadeyi kullanmaktadır:

*“Çocuklar babaları öldükten sonra üvey anneleriyle evlenebilirler. Erkek kardeşlerden küçük olanı ölen ağabeyinin eşiyle evlenebilir ki, bunu ölen adamın kendinden daha genç olan bir akrabası da yapabilir. Kocasını ölen dul, üvey çocuklarının kendisiyle evlenmek istemesi dışında bir daha evlenmek zorunda değildir.”*⁴⁰

³⁷ Bkz. Ali Duman, *age*, s. 100-101.

³⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Özkan İzgi, “Moğollarda Evlenme Âdeti”, **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 255-262.

³⁹ Özkan İzgi, **Moğollarda Evlenme**, s. 259-261; a.y., **İslâmiyetten Önceki**, s. 157; Nilgün Dalkesen, **agt**, s. 86. Moğollar arasında görülmeye başlayan *levirat* adeti ile ilgili olarak ayrıca bkz. Jenifer Holmgren, “Observation on Marriage and Inheritances practices in Early Mongol and Yuan Society, with Particular Reference to the Levirate”, **Journal of Asian History**, 20(1986), s. 127-192.

⁴⁰ Friar Giovanni DiPlano Carpini, **The Story of the Mongols Whom We Call The Tartars**, Trans.:Eric Hildinger, Branden Publishing Company, Boston 1996, s. 40.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Rubruck ise Moğolların bu âdetini şu şekilde dile getirmektedir:

“Dul kalan kadın bir daha evlenmez. Çünkü bir dulun, yaşarken olduğu gibi öldükten sonra da yeniden ilk kocasına varacağına ve ona hizmet edeceğine inanırlar. Baba öldükten sonra oğlun, öz annesi dışında babasının bütün eşleriyle evlenmesi gibi çok ayıp bir gelenekleri vardır.”⁴¹

Marco Polo ise Moğollardaki *levirat* geleneğini;

“Erkek evlat babası ölünce, öz annesi dışında babasının dul kalan bütün eşleriyle, erkek kardeşi ölünce de onun eşleriyle evlenebilir.”⁴²

şeklinde dile getirmektedir. Bu seyyahların Moğolların ülkesine geldikleri 1245-1295 yılları arasındaki dönemde Moğollar daha halen İslamiyet’i kabul etmemiş olduklarından⁴³ Moğollar arasında yenge ile evlenme yanında üvey anne ile evlenme geleneğinin daha halen uygulanmakta olması normaldir. Fakat Moğol hâlef devletlerinin İslamiyet’i tamamen kabul etmelerinden sonra üvey anne ile evlenme âdeti Moğollar arasında da görülmez olacaktır.

Moğollarda bu evliliğe verilebilecek örneklerden bir tanesi Cengiz Han’ın oğlu Tuluy 1231 yılında ölünce o sırada Büyük Han olan Ögedey Kağan’ın, kardeşi Tuluy’un dul eşi Sorgağtani Beki’yi kendi oğlu Güyük ile evlendirmek istemesidir. Fakat geleceğin Büyük Hanları olan Möngke ve Kubilay Han ile İlhanlıların kurucusu Hülagü’nün annesi olan muktedir Sorgağtani Beki bu evliliğe karşı çıkabilmiştir⁴⁴.

⁴¹ Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, Çev.:Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 41.

⁴² Marco Polo, **Marco Polo’nun Geziler Kitabı**, Çev.:Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985, s. 63.

⁴³ Bilindiği üzere Moğollardan İslamiyeti ilk kabul eden hükümdar Altın Orda Hanı Berke (1256-1266) olmakla birlikte bu hanlıkta İslâmiyetin resmî din olarak kabul edilmesi Özbek Han (1313-1340) zamanında gerçekleşmiş, İlhanlılarda ise İslamiyet’i kabul eden ilk hükümdar Ahmet Teküder (1282-1284) olmakla birlikte İlhanlıların resmen İslamiyeti kabul etmeleri Gazan Han (1295-1304) döneminde gerçekleşmiş, Çağatay Hanlığı’nda ise İslamiyeti ilk kabul eden hükümdar 1266’da iktidara gelen Mübarekşah olsa da Çağatayların İslamiyeti tam olarak benimsemeleri 1331-1334 yıllarında hüküm süren Tarmaşirin zamanında gerçekleşmiştir.

⁴⁴ İsenbike Togan, **agm**, s. 98.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Levirat evliliğinin Altın-Orda ve halef hanlıklarında da uygulanmakta olduğunu gösteren örnekler de aktarabiliriz. Meselâ, Kazan Hanlığı'nın kurucusu olan eski Altın Orda Han'ı Ulug Muhammed'in torunu Halil Han 1467 yılında arkasında vâris bırakmadan ölünce, dul eşi (Nogay Hanı Timur'un kızı) Nur Sultan, Halil Han'ın kardeşi İbrahim ile evlenmiştir. İbrahim Han'ın ikinci eşi olarak haremine aldığı Nur Sultan kendisine 2 tane erkek çocuk doğurmuştur⁴⁵.

Çok yakın zamanlara kadar Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Karakalpaklar ve Türkmenler gibi konar-göçer hayatı yaşayan bütün Orta-Asya Türk halklarında yaygın bir şekilde uygulanan bir evlilik türü olarak varlığını koruyan *levirat* için Kırgızlar *Amangerlik*, Kazaklar *Amengerlik*, Türkmenler *Daklma* ve Özbekler *Omonatgirlik* (yani emanetgirlik) terimi kullanmaktadırlar⁴⁶. Bu adet adı geçen toplumlarda “dul kadının ölen eşinin ağabeyi veya erkek kardeşiyle, şayet erkek kardeşi yoksa diğer bir akrabasıyla evlenmesi” şeklinde uygulanmakta ve bu şekilde alınan eşe *ceñeayal* (*ceñe*=yenge, *ayal*=eş) denilmekteydi. Diğer Türk toplumlarında olduğu gibi kocası ölen kadının baba evine dönmesi burada da büyük bir ayıp sayılmakta idi. Örneğin Karakalpaklarda “Dul kadın kendi akrabalarına döndüğüne göre sizde erkek kalmamıştır.” demek suretiyle merhumun akrabaları ile dalga geçilmekte idi⁴⁷.

Kırgızlar ve Kazaklar gibi bugünkü Orta Asya Türk halklarında görülen *levirat* evliliğinin izlerini Kırgızların *Manas Destanı* ve Kazakların *Kız Çibek Destanı* gibi Türk destanlarında açık bir şekilde görebiliyoruz. İlk olarak Kırgızların *Manas Destanı*'na baktığımızda bu geleneğin, karısı Kanıkey 7 aylık hamile iken ölen *Manas*'ın ölümünden sonraki süreçte destana çok güzel yansımış olduğunu görüyoruz. *Manas*'ın ölümünden sonra babası Cakıp Han, danışmanı Mendi-bay ile gelini Kanıkey'e şu haberi göndermiştir:

*“At ölse postu miras kalır,
Ağabey ölse yenge miras kalır!
Han çocuğu Kanıkey
Er Manas'tan arta kaldı.
Akıllı doğan Abeke
Hödük doğan o Köböş de
Er Manas'ın küçük kardeşleri:*

⁴⁵ Reşid Rahmeti Arat, “Kazan”, **İA**, C.6, s. 507-508; Kâmuran Gürün, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1984, s. 540.

⁴⁶ İsenbike Togan, **agm**, s. 98; Gülnisa Aynakulova, **agm**, s. 101.

⁴⁷ Gülnisa Aynakulova, **agm**, s. 101.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

*Köbüş 'ü mü alacak o,
Yoksa Abeke 'yi mi?
Kimi severse onu alsın!*⁴⁸

Cakıp Han'ın amacı dul kalan kadının kocasının kardeşiyle evlenmesi geleneğine dayanarak, gelini Kanıkey'i, öz kardeşe sahip olmayan Manas'ın üvey kardeşlerinden Abeke veya Köbüş'ten⁴⁹ birisi ile evlendirmektir. Kanıkey bu duruma şöyle cevap vermiştir:

*“Ne Abeke, ne Köbüş
Böyle haram şey demesinler,
Manas'tan kalan bir kadının
Duyacağı sözler değil bu!
Biricik efendim Manas öldüğünde
Yedi aylık gebe idim,
Yedinci aydan sonra
Sekizinci ay oldu,
Sekizinci aydan sonra
Dokuzuncu ay oldu!
Doğan çocuk kız olursa,
Ateşe atıp yakarım,
Suya atar da boğarım,
Sonra biriyle evlenirim!
Çocuğum oğlan olursa,
Kimseyle evlenmem ben!”*⁵⁰

Kanıkey'in ağlayarak verdiği bu cevaptan böyle bir evliliğe razı olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat doğacak bebeği kız olursa bu evliliğe razı olmak zorunda kalacak, erkek bebek doğurursa böyle bir evlilik yapmaktan kurtulacaktır. Sonuçta Kanıkey, oğlu Semetey'i doğurmak suretiyle Manas'ın üvey kardeşleri ile evlenmek zorunluluğundan kurtulur ki, Manas destanındaki bu olaylardan Kırgızlarda *levirat* evliliğinin bir zorunluluk olduğu ve *levirat* yapılacak dul yengenin erkek çocuğunun olmaması gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim Manas'ın diğer dul eşi Akılay ise erkek çocuğu olmadığı için Abeke ile evlenmek zorunda kalmıştır⁵¹.

Kazakların Kız Cibek destanında da destan kahramanı Kız Cibek'in, kocası Tölegen'in ölümünden sonra onun kardeşi Sansızbay

⁴⁸ Wilhelm Radloff, **Manas Destanı**, (Haz.:Emine Gürsoy-Naskali), Türksoy Yayınları, Ankara 1995, s. 205.

⁴⁹ Abeke ile Köbüş'ün, Manas'ın üvey kardeşleri olduğuna dair, bkz. Fahrünnisa Bilecik, **agm**, s. 236; Gülden Sağol, “Manas Destanında Evlilik Geleneği”, **Bozkırdan Bağımsızlığa Manas**, (Haz.:Emine Gürsoy-Naskali), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 226.

⁵⁰ **Manas Destanı**, s. 205.

⁵¹ **Manas Destanı**, s. 206.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

ile evlendiği görülmektedir⁵². Ayrıca “Ağa ölse yenge miras, kardeş ölse gelin miras.” şeklindeki atasözü de Kazak sözlü kültürüne yerleşmiş ve *levirat* uygulamasında uyulacak kurallar, Kazak Türklerinin aksakalları tarafından belirlenmiş olan *Jeti Jarğı* (Yedi Yargı) adı verilen toplumsal kanunlar içinde yer almıştır⁵³.

Kazak toplum yapısına bakıldığında Kazak Türklerinin *Ulı Jüz*, *Orta Jüz* ve *Kişi Jüz* olmak üzere üç sosyolojik katman oluşturmakta olduğu görülür ki, Kazaklarda uygulanan *levirat* ile ilgili önemli bir bilgi de Kazakların *Kişi Jüz*'ünün şeceresinde karşımıza çıkmaktadır. *Kişi Jüz*'ün Alimulı (Alimoğlu) kabilelerinin atası olarak kabul edilen Kayırkoja'nın Alim, Şamen ve Baysarı adlı üç torunu vardır. Bunlardan ilk önce Baysarı ile evlenen Ketebike'nin Karakete (Boz Anşı) adlı oğlu olur. Baysarı ölünce Ketebike, Baysarı'nın kardeşi Alim ile evlendirilir. Ondandır da Toykoca (Akkete) adlı bir oğlu olur. Alim de ölünce Ketebike, ölen kocasının diğer kardeşi olan Şamen ile evlenir ve ondan da Kulıs adlı bir çocuk doğurur. İşte Ketebike'nin üç kardeşten dünyaya getirdiği bu üç oğlan çocuğu, Alimulı kabilelerinin Kete boyunu oluşturmuştur⁵⁴.

Kazaklar Türkleri arasında yüzyıllar boyu uygulanan *levirat* geleneği kalıplaşarak sosyal kurallara bağlanmış ve kanuna dönüşmüştür ki bu kuralların bazılarını Kazak araştırmacı K. J. Artıkbayev şu şekilde özetlemektedir: Dul kalan kadına *amenger* seçimi ancak kocasının ölümünden sonra devam eden bir yıllık yas dönemi sonrasında yapılmaktadır. Dul kalan kadın aksakalların vereceği karar neticesinde ancak ölen kocasının bir akrabasıyla evlenebilir. Dul kalan kadının ölen kocasının hem ağabeyi hem de kardeşi var ise, kocasının ağabeyi ile evlenmesi gerekmektedir. Şayet kadın aileden olmayan bir başkası ile evlenmek isterse, kendisine izin ancak tüm maddî haklarından vazgeçmesi şartıyla verilmekte ve evleneceği yabancı kişiden yüklü miktarda *kalın*⁵⁵ alınmaktadır. Önceki kocasından kalan çocuklar ise ölen kocasının akrabalarında kalmaktadır.⁵⁶ Hatta ölen kocasının akrabalarından başkası ile evlenen kadın beş deveden az olmamak şartıyla ceza da ödemek zorunda idi⁵⁷.

⁵² Fahrünnisa Bilecik, *agm*, s. 238.

⁵³ G. Salamat Tulegenoviç, *agt*, s. 42.

⁵⁴ G. Salamat Tulegenoviç, *agt*, s. 94.

⁵⁵ Gelin olarak alınacak kızın ailesine, aile malı olarak verilen *kalın* hakkında geniş bilgi için bkz. Bahaaedin Ögel, “Türklerde Kalın ve Başlık”, **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 393-396.

⁵⁶ G. Salamat Tulegenoviç, *agt*, s. 52-53.

⁵⁷ G. Salamat Tulegenoviç, *agt*, s. 54.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Kazaklarda bir kanun haline geldiğini ifade ettiğimiz *amengerlik* müessesesi, gerek Çarlık gerekse Sovyet dönemi Rus hâkimiyeti sırasında Kazakların kendi hukuklarından zorla uzaklaştırılmaları neticesinde yok edilmeye çalışılmıştır⁵⁸. Fakat bugünkü Kazak hukuk sistemi içerisinde bu meselenin çeşitli açılardan değerlendirilmesi sonucunda *amengerlik* müessesenin yeniden canlandırılmasının gerekli olduğu sonucuna varılmış ve bu amaç doğrultusunda yetkili organlar tarafından gerekli planlar yapılmış ve bu önemli müessesenin Kazak Anayasası'na girmesi için de çalışmalar başlatılmıştır⁵⁹.

Başkurtlar, Karakalpaklar, Ahıska Türkleri, Karapapak Türkleri, Uluyüz Türkleri ve Sibiry Türkleri gibi diğer birçok Türk kavminde de *ölen kardeşin eşi ile evlenme* âdetinin uygulandığını ve *yenge alma* şeklinde adlandırıldığını biliyoruz⁶⁰. Bu âdetin Nogaylar arasında da var olduğunu, yukarıda değinmiş olduğumuz Kazaklara ait *Kız Cibek* destanının Nogay varyantı olan *Tölegen Men Kız-Yibek* destanında da aynı şekilde Kız-Yibek'in, eşi Tölegen ölünce kardeşi Sansızbay ile evlenmesinden anlıyoruz⁶¹. Fakat bu âdetin Nogaylarda ölen ağabeyin dul kalan eşiyle küçük kardeşin evlenmesine izin verdiğine, ölen küçük kardeşin eşiyle büyük kardeşin evlenmesine ise imkân tanımadığına şahit oluyoruz⁶².

Ayrıca Dağıstanlı tarihçi Ludmila Gmyrya da *levirat* evliliğinin Dağıstan'da etnografik moderniteye kadar devam ettiğini ifade etmektedir ki,⁶³ bu âdetin Dağıstan'da Türkçe konuşan Tabasaranlar arasında uygulanmakta olduğunu da biliyoruz⁶⁴.

Şimdi *levirat* evliliğinin Türkler arasında ortaya çıkış nedenlerini ve Türk toplumu üzerindeki etkilerini inceleyelim. Verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere daha çok hanedan üyeleri arasında uygulanan bu evliliğin temelleri Şamanizm'e kadar gitmekte, Şamanizm'in temel öğelerinden olan Gök Tanrı'nın başa

⁵⁸ G. Salamat Tulegenoviç, *agt*, s. 101-106.

⁵⁹ G. Salamat Tulegenoviç, *agt*, s. 106-107.

⁶⁰ Orhan Çeltikçi, *Yaşar Kalafat'ın Türk Kültürüne Ait Çalışmaları*, Süleyman Demirel Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2006, s. 47, 70, 77, 83; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, s. 256; Nilgün Dalkesen, *agt*, s. 89.

⁶¹ Nerin Köse, “Kız Cibek Destanı'nın Nogay Varyantı Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, II(1997), s. 241-245.

⁶² Orhan Çeltikçi, *agt*, s. 80.

⁶³ Ludmila Gmyrya, *Strana Gunnov u Kaspiyskix vorot*, Makhachkala 1995, s. 212. Gmyrya'nın kullanmış olduğu “etnografik modernite” terimi ile sözün gelişinden 1950'li yılları kast ettiği anlaşılmaktadır.

⁶⁴ Orhan Çeltikçi, *agt*, s. 52.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

getirdiği ve çeşitli erdemlerle bezemiş olduğu hatunların, kağandan başka bir erkeğe ait olamayacakları felsefesine dayanmaktaydı. Çünkü hatunlar, kutsamanın kendilerine vermiş olduğu erdemleri korumakta ve bir başka erkeğin himayesi altında olmaya ihtiyaç duymamakta idiler. Oysa ölen kocanın karısına sahip olmasının devam edebilmesi için kadının aileden birisi ile evlenmesi ve kadının geçiminin onun tarafından temin edilmesi, ayrıca diğer erkeklere karşı da korunması gerekiyordu. Zira bu adet ortaya çıkmadan önce ölen kağanların kadınları öldürülmekteydi⁶⁵.

Ayrıca Şaman inancında dinî ayinleri gerçekleştiren ve fani insanlar ile ruhlar arasında aracılık yapan *Kam*'ın ruhlarla temas halinde olması ve onlara hizmet etmesi, insanlar öldükten sonra ruhlarının yaşamaya devam ettiği ve yaşayan insanlardan hizmet beklediği anlayışına yol açmıştır. Bu anlayış da Türklerde önemli bir özel hukuk kurumu olarak kabul edilen *levirat* evliliğinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Yani bir kadının kocası öldükten sonra onun ruhuna hizmet etmeyi sürdürebilmesinin, ölen kocasının oğlu ya da kardeşi ile evlenmesiyle mümkün olacağına inanılmıştır⁶⁶.

Türklerde olduğu gibi eski inanışlarından ötürü Moğollarda da kadın, kocasına hem bu dünyada hem de öbür dünyada hizmet etmek zorunda idi. Moğollarda evlenen gelin artık kocasının soyuna karışmış oluyor ve kocası öldükten sonra bile bir daha kendi ailesinin yanına dönemiyordu. Kocasını ölen kadın küçük kardeşinin yahut kocasının başka kadından olan oğlunun eşi oluyordu ki, dul kadının üvey oğlu ile evlenmesi daha ziyade aristokrat sınıfında görülmekteydi. Sıradan halkın dul kadınları için evlenmek pek hoş karşılanmaz ve sadece evdeki işleri görmesi amacıyla evde tutulurlardı. Kadın ister asil, isterse halktan birisi olsun buradaki amaç, kocası ölen kadının barınma ve beslenme ihtiyacının, evlenerek katılmış olduğu aile tarafından yerine getirilmesi idi⁶⁷.

Bu geleneğin hemen hemen bütün Türk kavimleri arasından yaygın bir şekilde uygulanmasında, ailenin bölünmezliği anlayışının da etkili olduğu ifade edilmektedir. Çünkü dul kadınların ve çocuklarının sahipsiz kalmalarına ve yoksulluk içinde yaşamalarına töre gereğince izin verilmeyen Türklerde, bu tür evlilik neticesinde bu kimseler himaye edilip hayatları garanti altına alınıyor ve aile bir çatı

⁶⁵ Jean-Paul Roux, *Ortaçağ Türk Kadını*, s. 223.

⁶⁶ Aybars Pamir, "Türkler'in Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku'na Etkisi", *AÜHFD*, 52/4(2003), s. 165; Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul 1996, s. 20; Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara 1996, s. 20.

⁶⁷ Özkan İzgi, *Moğollarda Evlenme*, s. 259, 260-261.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

altında toplanıyordu⁶⁸. Dul kalan kadın başkası ile evlendiği takdirde kendi malını alıp gideceğinden, bu evlilik sayesinde aile mülkünün parçalanması da önlenmiş oluyordu⁶⁹.

Kazakların *amengerlik* âdetinde olduğu gibi⁷⁰ diğer Türk kavimlerinde görülen *levirat* evliliklerinde de *kalın*, yani erkeğin ailesi tarafından müştereken kızın ailesine verilen mal, önemli bir rol oynamakta idi ki, bazı araştırmacılara göre *kalını* verilen gelinin kocası öldüğü zaman, o ve yetimleri otomatik olarak küçük kardeşe miras olarak kalmaktaydı⁷¹.

Rus tarihçi Khazanov da *levirat* evliliğinin göçebe Türk tarihinde iki bin yıldan daha fazla süren bir geçmişe sahip olmasını “Dulun, ölen kimsenin mirası olarak kabul edilmesi ve ölen kişinin soyunu devam ettirebilmek için çocuklarının geçimi ve eğitiminin sağlanma ihtiyacı.” şeklinde ekonomik nedene bağlamaktadır. Ayrıca *levirat* geleneğinin ölen kişinin ailesinin zayıf ekonomik şartlarına göre hayat bulduğunu ifade eden Khazanov, II. Dünya Savaşı boyunca Orta Asya’da *levirat* geleneğinin yeniden canlanma gösterdiğine dikkat çekmektedir⁷².

Dul kadın istemediği takdirde *levirat* evliliğinin gerçekleşmeyeceğine inanan Ögel, *levirat* geleneğini tamamen aile malının bölünmemesi felsefesine dayandıran bu araştırmacılara katılmamakla birlikte, aile malının bölünmemesi düşüncesinin *levirat* uygulanmasındaki nedenlerden sadece bir tanesi olabileceğini ifade etmektedir⁷³. Ögel’e göre bunları tüm bir prensip içinde düşünmek daha doğrudur. Bir gerçek varsa o da bütün Türk topluluklarında kız evlendikten sonra kendi aile ve babasıyla hukuken ilgisinin kesildiği,

⁶⁸ Orhan Türkdoğan, *agm*, s. 34; Abdülkadir Donuk, *agm*, s. 163; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, s. 241, 245, 257; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1947, s. 336; Aydın, *Türk Hukuk*, s. 20; Ali Güler, “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları”, *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, I, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, s. 71; Nihat Yazılıtaş, “Türk Toplum Hayatında Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmanın Tarihi Temellerine Bir Bakış”, *Nüsha*, II/5(2002), s. 169.

⁶⁹ Abdülkadir Donuk, *agm*, s. 163; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, s. 257-258; S. Maksudi Arsal, *age*, s. 337; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk*, s. 20; Ali Güler, *agm*, s. 71; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, II, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2000, s. 107.

⁷⁰ G. Salamat Tulegenoviç, *agt*, s. 54.

⁷¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, s. 256-257.

⁷² Anatoly M. Khazanov, *Sotsialnaya Istoriya Skifov*, Moskova 1975, s. 82.

⁷³ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, s. 257.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

gelinin artık koca evinin bir parçası olduğu ve koca evinin gelin üzerindeki hakkını ve hukukunu dikkatle sürdürdüğüdür⁷⁴.

Levirat geleneği başta sosyal, siyasal ve ekonomik olmak üzere birçok yönü ile Türk (ve Moğol) toplum ve kültür hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Örneğin Şı-ma Çien (Sima Qian)'in Hunlar için kullanmış olduğu şu ifadeler, *leviratın* Hun hanedanının birlik ve beraberliğini korumasında ne kadar önemli bir rol oynadığını gözler önüne sermektedir:

“Basit ve kolay uygulanan kanunlara ve hükümdar ile reaya arasında rahat ve samimi bir ilişkiye sahiptirler. Bu yüzden de tüm milleti idare etmeleri bir insanı idare etmelerinden daha zor değildir. Budunlarının yok olmasından nefret ettiklerinden çocuklar dul kalan üvey anneleriyle, kardeşler ise dul kalan yengeleri ile evlenirler. Dolayısıyla Hunlar birçok kez karmaşaya maruz kalmış olsalar da iktidardaki hanedanlar bu kargaşalar sırasında sağlam durmayı becerebilmişlerdir.”⁷⁵

Holmgren'e göre Cengiz Han'ın haleflerinden Kubilay'ın Çin'de kurmuş olduğu Yuan hanedanında *levirat* genellikle, ölenin sahip olduğu zenginlik ve rütbenin mirası olarak görülürken, mevcut sistemin doğasındaki zayıflığı fark eden Ögedey ise *levirat* kurumunun sadece kendi soyunun siyasî beklentilerini güçlendirmek için değil, imparatorluğun gelecek kuşaklarda neredeyse kaçınılmaz olan dağılışı önlemek veya geciktirmek için de nasıl kullanılması gerektiğini çok iyi görmüştür⁷⁶.

Leviratın, devletin dağılmaması için faydalı bir kurum olduğunu daha önce Selçuklu Sultanı Alparslan'ın da fark etmiş olduğu, kendi dul eşinin bir Selçuklu şehzadesi ile evlendirilmesini vasiyet etmesinden anlaşılmaktadır⁷⁷.

Divitçioğlu'na göre ise göçebe Türk topluluklarında görülen *levirat* geleneği, dışarıdan evlenme yolu ile kadın-alıp, kadın-vermek suretiyle oğuşlar arasında akrabalık temelinde bir ittifak sağlamakta ve aradaki barışı sürekli kılmakta idi. Çünkü kocasının ölümünden sonra kadının, mal varlığı ve küçük çocukları ile koca oğuşunda kalması bu ittifakın devamını sağlamakta, kadının bunlardan yoksun bırakılarak

⁷⁴ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Kalın*, s. 394-395.

⁷⁵ Sima Qian, *age*, s. 144 [Nilgün Dalakesen, *agt*, s. 87'den naklen].

⁷⁶ Jenifer Holmgren, *agm*, s. 146-151; Nilgün Dalakesen, *agt*, s. 87.

⁷⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme*, s. 258.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

eski oğuşuna geri yollanması ise zımnem, bazem de şeklen ittifakın feshi, en azından örselenmesi anlamına gelmekteydi ki, bu durum göçebelerin arzulanacakları en son şey idi⁷⁸.

Ailenin genç üyeleri için fazladan bir masrafta bulunmadan eş edinme imkânı, dul kadınlara ise mallarıyla birlikte güvenlik ve barınma imkânı sağlayan bu adet, kurumsal olarak eski Türk toplumunda dulların olmaması, en azından dulluğun çok kısa süren bir ara durum olmasına yol açmıştır⁷⁹.

Kültürel süreklilik teorisine göre benzer kültür özelliklerine sahip olan toplumlar aradan yüzlerce yıl geçmesine rağmen bu kimliklerini aynem sürdürmektedirler ki, Ögel’e göre bu kültürel süreklilik Hunlardan kaynaklanarak Göktürk ve Selçuklu çağlarında bile değişmemiştir⁸⁰. Hatta günümüz Türkiye’sine baktığımızda *levirat* evliliğinin daha halen uygulandığını görmekteyiz. Örneğın sosyologlar tarafından Elazığ’ın Maden ilçesi Hazar bucağına bağlı Işıktepe (eski adı Kıçan) köyü ve aynı ilçenin Bezmaz ovası köylerinde,⁸¹ Ankara’nın Kızılcahamam ilçesi Çeltikçi bucağına bağlı Verimli (eski adı Tekke) köyünde,⁸² İzmir’in Karaburun İlçesi Esendere, İncecik ve Eğlencehoca köylerinde⁸³ ve ayrıca Diyarbakır, Mardin ve Urfa’da⁸⁴ yapılan çeşitli araştırmalarda *levirat* evliliğinin uygulanmakta olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca çeşitli çalışmalarda Diyarbakır ve Erzurum gibi birçok ilde ve Doğu Anadolu’da yaşamakta olan Alikan aşireti gibi birçok aşiret arasında da bu âdetin yaygın olduğu ifade edilmektedir⁸⁵.

Levirat, yani yenge ile evlenme geleneğinin çağdaş Türk edebiyatına konu olduğunu da görmekteyiz ki, birçok kez tiyatro oyunu sahnelenmiş ve sinema filmi çekilmiş olan Cahit Atay’ın *Sultan Gelin* ile Necati Cumalı’nın *Susuz Yaz* (yazar bu eseri İzmir’in Urla ilçesi Bademler köyündeki gözlemlerine dayanarak kaleme almıştır) adlı hikâyelerini konuya örnek olarak verebiliriz⁸⁶.

⁷⁸ Sencer Divitçioğlu, *age*, s. 166-167.

⁷⁹ Nilgün Dalkesen, *agt*, s. 88; Jean-Paul Roux, *Ortaçağ Türk Kadını*, s. 222.

⁸⁰ Orhan Türkdoğan, *agm*, s. 35.

⁸¹ Mahmut Tezcan, *age*, s. 54-55.

⁸² Ali Rıza Balaman, “Te-ve” Köyü Genel Etnografyası, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1992, s. 70.

⁸³ A. Rıza Balaman, *Evlilik*, s. 50-51, 77.

⁸⁴ Mazhar Bağlı-Ayhan Sezer, *agm*, s. 9-21.

⁸⁵ Orhan Türkdoğan, *agm*, s. 45; Mahmut Tezcan, *age*, s. 55-56.

⁸⁶ Bkz. Cahit Atay, *Sultan Gelin*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1965; Necati Cumalı, *Susuz Yaz*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1997.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Günümüz Türkiye'sinde uygulanmakta olan *levirat* evliliğinin arkasında daha çok, yetim kalan çocuklar için en iyi babalığın amca tarafından yapılabileceği inancının yanı sıra dul ve çocukların ortak mal üzerindeki haklarının bir yabancıya geçmeyip aile içinde korunabileceği, yani mal ve mirasın bölünmemesi fikri yatmaktadır⁸⁷. Bahsi geçen çalışmalarda verilen bu tip evlilik örneklerini incelediğimiz zaman dul kalan yengesi ile evlenecek olan kardeşin genellikle küçük kardeş olduğu görülmekle birlikte, büyük kardeşin küçük kardeşinin dul kalan eşiyile evlendiği örnekler de karşımıza çıkmaktadır⁸⁸. Dul yengesi ile evlenecek olan erkek kardeşin bekâr veya evli, çocuklu veya çocuksuz olduğu halde bu tip evliliğin yapıldığı örnekler de görülmektedir. Ayrıca Erzurum'da görülen örneklerin özellikle savaş yıllarında büyük erkek kardeşleri savaşta ölen gençlerin, ağabeylerinin eşleri ile evlenmiş olmalarından kaynaklandığının ifade edilmesi⁸⁹ de Khazanov'un II. Dünya Savaşı boyunca Orta Asya'da *levirat* geleneğinin yeniden canlanma gösterdiğine dair görüşü ile paralellik göstermektedir.

Başlangıcından günümüze kadar Türk (ve Moğol) tarihinde gerçekleşmiş olan *levirat* evlilikleri ve bu konuda çeşitli kaynaklarda verilen bilgileri göz önüne aldığımızda Türklerde *levirat* evliliğinin başlıca üç şekilde yapıldığını ifade edebiliriz:

Birincisi; kocası ölen kadının, ölen kocasının kardeşiyle evlenmesidir ki, evlenilecek olan kardeş genellikle küçük kardeş olmakla birlikte büyük kardeşle evlenme örnekleri de mevcuttur. Ayrıca evlenilecek olan kardeşin evli veya bekâr olması şeklinde kesin bir kural da karşımıza çıkmamaktadır.

İkincisi; kocası ölen dulun, kocasının yeğeni ya da bir akrabası ile evlenmesidir.

Üçüncüsü; baba ölünce çocukların üvey anneleri ile evlenmesidir ki, bu adet İslamiyet'ten önceki dönemde çok sık görülmekle birlikte İslamiyet'in kabulünden sonra terk edilmiştir.

Çeşitli Türk devletleri ve toplumlarından örnekler vermek suretiyle *levirat* geleneğinin Türk tarihindeki ve kültüründeki yerini bu şekilde ortaya koyduktan sonra bu geleneğin Türk ve dünya tarihinin önemli devletlerinden birisi olan Timurlulardaki uygulamasına geçebiliriz.

⁸⁷ Mahmut Tezcan, *age*, s. 54, 58; Mazhar Bağlı-Ayhan Sezer, *agm*, s. 12.

⁸⁸ Mesela bkz. A. Rıza Balaman, *Evlilik*, s. 50-51, 77 (dipnot 9).

⁸⁹ Mahmut Tezcan, *age*, s. 55-56.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Timurlularda Levirat Uygulaması

Diğer Türk devletlerinde (ve Moğollarda) olduğu gibi, Türk-Moğol geleneği üzerine kurulmuş olan Timurlu Devleti’nde⁹⁰ de *levirat* evliliği oldukça sık uygulanan bir evlilik türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Vereceğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere, yukarıda belirttiğimiz Türklerde görülen *levirat* evliliği türlerinden sadece üçüncüsü, yani İslamiyet’in kabulü ile terk edilmiş olan üvey anne ile evlenme şekli Müslüman Timurlu Devleti bünyesinde de vaki olmamıştır.

İlk olarak birinci türü, yani ölen kardeşin dul eşi ile evlenmesi modelini ele alırsak bu uygulamaya Timurlulardan verebileceğimiz ilk örnek Timur’un ergenlik çağını görmüş olan dört oğlundan Cihangir ve Ömer Şeyh’in daha Timur’un sağlığında ölmeleri üzerine, dul kalan eşleriyle küçük kardeşleri Miranşah ve Şahrüh’un evlenmeleri olacaktır.

Timur, 1376 yılında ölen ikinci büyük oğlu Cihangir (d.1356/757 civarı)’ın dul kalan ilk eşi Sevin Beg Hanzâde’yi, üçüncü oğlu olan ve o sırada 9-10 yaşlarında bulunan Miranşah (d.1367/768) ile evlendirmişti⁹¹. Hanzâde, Devletgeldi Hanım ile evli olan Miranşah’ın ikinci eşi olarak bu evliliği yaptığı sırada ilk kocası Cihangir’den Timur’un ilk resmi veliahtı olan torunu Muhammed Sultan (d.1375/777) ve Yedigâr Sultan olmak üzere bir oğlan ve bir kız çocuğuna sahipti⁹². İkinci evliliğinden ise Timur’un ölümünden hemen sonra başkent Semerkand’da iktidarı ele geçiren torunu Halil Sultan (d.1384) ile Muhammed Kasım olmak üzere iki erkek evlat doğurmuştur⁹³.

Timur, 1394 yılında ölen en büyük oğlu Ömer Şeyh (d.1354/755 civarı)’ın dul kalan ilk eşi Mülket Aga’yı ise, o sırada 17 yaşında bulunan en küçük oğlu Şahrüh (d.1377/779) ile evlendirmişti⁹⁴. Mülket Aga, Gevherşad Begim ile evli olan Şahrüh’un ikinci eşi olarak bu evliliği yaptığı sırada eski kocasından

⁹⁰ İsmail Aka, **Timurlular Devleti Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 9, 125; a.y., “Eski Türk Hukukunda Yasa”, **Prof. Dr. İsmail Aka, Makaleler**, I, yay. E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 102; Beatrice Forbes Manz, “Tamerlane’s Career and Its Uses”, **Journal of World History**, 13/1(2002), s. 4; Musa Şamil Yüksel, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009, s. 55.

⁹¹ **Muizzü’l-Ensâb**, Bibliothèque Nationale Paris, Persian 67, v.113b, 123b; John E. Woods, **The Timurid Dynasty**, Indiana University, Bloomington 1990, s. 29, 33.

⁹² **Muizzü’l-Ensâb**, v.113b.

⁹³ **Muizzü’l-Ensâb**, v.124b.

⁹⁴ **Muizzü’l-Ensâb**, v.101b, 134b; Woods, **The Timurid**, s. 20, 43.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Pir Muhammed (d.1379/781 civarı), İskender (d.1384/786), Ahmed (d.1385/787) ve Baykara (d.1393/795 civarı) olmak üzere 4 erkek çocuğa sahipti. Adı İsfendiyar olan bir diğer oğlu ise daha bebek iken ölmüştü⁹⁵. Şahrüh ile yapmış olduğu ikinci evliliğinden ise Suyurgatmış (d.1399/801)'ı ve daha bebek iken ölen Cihanşah'ı doğurmuştur⁹⁶.

Bu iki evlilik daha yakından incelendiği zaman Cihangir'in 3, Ömer Şeyh'in 11 eşi varken Timur'un neden sadece bu ikisini seçerek hayatta kalan diğer çocuklarıyla evlendirdiği daha iyi anlaşılacaktır⁹⁷. Bu iki evliliğin ortak özelliğine baktığımızda her iki eşin de Cengiz Han soyundan geldiğini görmekteyiz ki, Cengiz Han soyundan geliyor olmak Çağatay topraklarına hâkim olan ve Cengiz Han soyundan gelen kukla bir han atama ihtiyacı hisseden Timurlularda özel bir anlam taşımaktaydı. Çağatay ülkesinde yüksek bir saygı ve itibar ifadesi olan *Küregen* (Gürgân) unvanını kazanmak ve soyu anne tarafından Cengiz Han'a ulaşan evlatlara sahip olmak amacıyla Cengiz Han soyundan gelen kadınlarla evlilik yapan Timur, çocuklarının da bu tip evlilikler yapmasına çok önem vermektedir. Dolayısıyla da Timurlu Devleti bünyesinde Cengiz Han soyundan gelen gelinler, diğer gelinlere nazaran daha fazla itibar sahibi idiler.⁹⁸ Bu nedendir ki Timur, ölen iki çocuğunun Cengiz Han soyundan gelen eşlerini *levirat* evliliği ile hayatta kalan diğer iki çocuğuyla evlendirmiştir.

Timurlularda öne çıkan bu iki evlilik örneği araştırmacıları Timurlularda sadece Cengiz Han soyundan gelen gelinler söz konusu olduğunda *levirat* evliliği yapıldığı gibi bir kanıya sevk etmiş olsa da⁹⁹ birazdan vereceğimiz örnekler Timurlularda *levirat* evliliğinin sadece Cengiz Han soyundan gelen kadınlar mevzu bahis olduğu zaman uygulanmadığını açık bir şekilde gösterecektir. Ayrıca Timurlu hanedanı içerisinde kocası ölen her Cengizli dul eş için *levirat*

⁹⁵ *Muizzü'l-Ensâb*, v.102b.

⁹⁶ *Muizzü'l-Ensâb*, v.139b.

⁹⁷ Ömer Şeyh'in bir diğer eşi Tukluk Sultan da birazdan üzerinde durulacağı üzere ölen kocasının yeğeni (Cihangir oğlu) Pir Muhammed ile evlenmiştir.

⁹⁸ İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 7; a.y.; "Timurlularda Hâkimiyet Anlayışı", **Türk Kültürü**, 37/430(1999), s. 84; Beatrice Forbes Manz, "Timur ve Hâkimiyetin Sembölü", (Çev.:Musa Şamil Yüksel), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XV(2000), s. 261-62; John E. Woods, "Timur's Genealogy", (Eds. Michel M. Mazzooui and Vera B. Moreen), **Intellectual Studies on Islam, Essays Written in Honor of Martin B. Dickson**, University of Utah Press, Salt Lake City 1990, s. 102-103; M. Şamil Yüksel, **age**, s. 44.

⁹⁹ Beatrice Forbes Manz, "Women in Timurid Dynastic Politics", (Eds. Guity Nashat and Lois Beck), **Women in Iran from Rise of Islam to 1800**, University of Illinois Press, Chicago 2004, s. 128; Nilgün Dalkeşen, **agt**, s. 228

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

evliliğinin yapılmadığı da bir gerçektir. Örneğin Miranşah öldükten sonra, Timur’un tahta oturtmuş olduğu kukla han Ögedey soyundan gelen Suyurgatmış’ın kızı olan eşi Urûn Sultan Hanike’nin hayatta kalan tek kardeşi Şahrûh’la veyahut başka bir Timurlu mirzası ile evlendirildiğine dair kaynaklarda herhangi bir kayda rastlayamadık.

Timurlularda ölen erkek kardeşin karısı ile evlenme geleneğine birkaç tane daha örnek verelim. Meselâ, Ömer Şeyh oğlu Pir Muhammed (d.1379/781) 1409 yılında ölünce ikinci eşi Adil Sultan Aga, kocasının küçük kardeşi Baykara (d.1393/795) ile evlenmiştir¹⁰⁰. Adil Sultan Aga ikinci evliliğini yaptığı sırada birinci evliliğinden bebek iken ölen Can Kabul adındaki erkek çocuğundan başka bir çocuğu olmamıştı¹⁰¹.

Ömer Şeyh’in bir diğer oğlu Rüstem (d.1381/783) 1424 yılında ölünce sahip olduğu beş hanımdan Cihangir oğlu Pir Muhammed’in kızı olan ilk eşi Mahdum Sultan, kocasının küçük ve bekâr kardeşi Seyyid Ahmed (d.1390/794) ile evlenmiştir¹⁰². Mahdum Sultan bu evliliği yaptığı sırada birinci evliliğinden Pir Muhammed ve Sultan Celaleddin olmak üzere iki tane erkek evlada sahipti¹⁰³.

Ömer Şeyh oğlu Baykara’nın çocuklarından Muhammed Muzaffer ölünce, Ömer Şeyh oğlu Ahmed oğlu Sultan Muhammed’in kızı olan tek eşi Hurşid Biki, kocasının büyük fakat bekâr kardeşi Muhammed Bedi’ ile evlenmiştir¹⁰⁴. Hurşid Biki bu evliliği yaptığı sırada ilk evliliğinden Zübeyde Sultan adında bir kız çocuğuna sahipti¹⁰⁵.

Şimdi Timurlularda uygulanan ikinci *levirat* türüne, yani kocası ölen dulun, kocasının yeğeni veyahut bir akrabası ile evlenmesine bazı örnekler verelim. Ömer Şeyh (d.1354/755 civarı)’ın dul kalan eşlerinden bir diğeri olan Tukluk Sultan’ın ise kocasının yeğeni Cihangir oğlu Pir Muhammed (d.1376/777) ile evlendiğini görmekteyiz¹⁰⁶. Tukluk Sultan 1394 yılında Pir Muhammed’in sekizinci eşi olarak bu evliliği yaptığı sırada, ölen ilk eşi Ömer Şeyh’ten Seyyid Ahmed adlı 4 yaşında bir erkek evlada sahipti¹⁰⁷.

Ömer Şeyh oğlu İskender (d.1384/786) 1415 yılında ölünce sahip olduğu üç eşten ikincisi olan Can Melik, o sırada bekâr olan

¹⁰⁰ John E. Woods, *The Timurid*, s. 20, 24.

¹⁰¹ John E. Woods, *The Timurid*, s. 21.

¹⁰² John E. Woods, *The Timurid*, s. 21, 24, 31.

¹⁰³ John E. Woods, *The Timurid*, s. 21.

¹⁰⁴ John E. Woods, *The Timurid*, s. 24.

¹⁰⁵ John E. Woods, *The Timurid*, s. 24.

¹⁰⁶ John E. Woods, *The Timurid*, s. 20, 30.

¹⁰⁷ John E. Woods, *The Timurid*, s. 24.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

kocasının kuzeni Şahruh oğlu Baysungur (d.1397/799) ile evlenmiştir¹⁰⁸. Can Melik ilk evliliğinden bebek iken ölen Pir Ali ve Sultan Ali adında iki tane erkek çocuğu olmuştu¹⁰⁹.

Cihangir oğlu Pir Muhammed (d.1376/777) 1407 yılınca ölünce sahip olduğu sekiz hanımdan beşincisi olan Fatma Sultan'ı, kocasının kuzeni olan Şahruh oğlu Suyurgatmış (d.1399/801) kendisinin altıncı eşi olarak haremine katmıştır.¹¹⁰ Fatma Sultan'ın her iki evliliğinden de çocuğu olduğuna dair herhangi bir kayda rastlayamadık.

Cihangir oğlu Muhammed Sultan oğlu Sa'd Vakkas (d.1399/802) 1417 yılında ölünce ilk ve tek eşi olan Miranşah kızı Receb Sultan, kocasının bekâr kuzeni (amcası Pir Muhammed'in oğlu) Sencer ile evlenmiştir¹¹¹. Receb Sultan'ın her iki evliliğinden de çocuğu olduğuna dair herhangi bir kayda rastlayamadık.

Timurlu hanedan mensubu erkeklerin, yengeleri ile evlenmelerinin yanı sıra, hanedan dışından evlendirilen Timurlu hanedan mensubu kadınların, gelin olarak gittikleri hanedan içerisinde *levirat* evliliği ile yeniden evlendirildikleri de vakidir. Örneğin, Sultan Ebu Said (ö.1469)'in oğlu Sultan Ahmed'in kızı Sultanum Begüm, önce Cuci Han soyundan gelen Özbek hanedanından Timur Sultan ile, o ölünce de kardeşi Mehdi Sultan ile evlenmiştir¹¹². Sultan Ebu Said'in diğer oğlu Ömer Şeyh'in kızı Rukiye Sultan Begüm de aynı hanedandan önce Abdüllatif Sultan, o ölünce de kardeşi Camibeg Sultan ile evlenmiştir¹¹³.

Şimdiye kadar hep hanedan üyelerinin *levirat* evliliği örnekleri verdiğimiz Timurlularda, aktaracağımız şu olay bu geleneğin hanedan mensupları dışında da uygulanmakta olduğunun açık bir işaretidir: Timurlu hükümdarı Uluğ Bey'in, oğlu Abdülaziz'in sünnet düğünü dolayısı ile Kân-ı Gil'de verdiği toyda şarap içilip eğlenilmesi üzerine muhtesip Seyyid Aşık, hükümdarın Semekand'ın önde gelenlerini topladığı meclise gelerek kendisine “Sen Hz. Muhammed'din dinini mahvederek, dinsizlerin geleneklerini getirdin!” demiş, muhtesibin bu sözlerine çok sinirlenen ve sinirine güçlkle hâkim olan Uluğ Bey, muhtesibe “Sen seyyid olarak soylu bir nesebe ve ilme sahip olmakla tanınıyorsun, ama artık yaşlandın. Herhalde işkence çekerek ölmek ve şehit olmak istediğin için bana

¹⁰⁸ John E. Woods, *The Timurid*, s. 23, 46.

¹⁰⁹ John E. Woods, *The Timurid*, s. 23.

¹¹⁰ John E. Woods, *The Timurid*, s. 30, 43.

¹¹¹ John E. Woods, *The Timurid*, s. 29, 31, 42.

¹¹² John E. Woods, *The Timurid*, s. 37

¹¹³ John E. Woods, *The Timurid*, s. 39

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

böyle küstahça sözler söylüyorsun. Fakat bu isteğini yerine getirmeyeceğim!” şeklinde karşılık vermiştir¹¹⁴. Bu olaydan birkaç gün sonra Semerkand şeyhülislâmı Hâce İsamüddin’in, hamam açılışına kadın şarkıcılar davet ettiğini duyan Seyyid Aşık, hemen Şeyhülislâm’ın yanına gelip öfkeyle “Ey İslâm olmayan Şeyhülislâm! Erkek ve kadının bir arada bulunmaları ve şarki söylemeleri hangi mezhebe göre caizdir?” diyerek onu da azarlamıştır.¹¹⁵ Bunun üzerine şeyhülislâm Hâce İsamüddin’in, Uluğ Bey’in muhtesibi Seyyid Aşık’tan şikayetçi olması üzerine Uluğ Bey, Seyyid Aşık’ın yargılanması için kadıları topladığı sırada, hükümdarın teveccühünü kazanmış ve her türlü meseleyi doğrudan hükümdara açabilme yetkisine sahip olan dönemin önde gelen din adamlarından Ebû'l-Feth Zubabe¹¹⁶ de olayı duyarak gelmiş ve olayın iç yüzünü Uluğ Bey’den dinleyerek “muhtesibin suçlu olduğunu ve kaba sözleri yüzünden cezalandırılması gerektiğini” ifade etmişti. Bu sırada askerlerden birisi huzura gelerek “Örfe göre kardeşimin dul kalan karısı ile evlenmek hakkına sahip olduğum halde o, bir kumaş tüccarı ile evlenmek istiyor.” şeklinde hükümdara şikâyetinde bulunmuştur. Bunun üzerine Uluğ Bey hemen Yasavul’u çağırıp “O kadına giderek, kocasının erkek kardeşi ile evlenmesini emret, kumaş tüccarının da kadınla evlenmesini yasakla!” şeklinde buyruk vermiştir. Bu olaya şahit olan Ebû'l-Feth Zubabe hükümdara dönerek “Seyyid Aşık’ın sizin hakkınızda söyledikleri yersiz değildir.” demiş, Uluğ Bey de “Nasıl yani?” diye sorunca, “Şeriata göre akli başında ve reşit bir kadın istediği kimse ile evlenme hakkına sahiptir. Siz hangi mezhebe göre o kadının kumaş tüccarı ile evlenmesini yasaklayıp, bu Moğol ile evlenmeye mecbur bırakıyorsunuz!” şeklinde cevap almıştır. Aldığı bu cevaptan müteessir olan Uluğ Bey, hemen Yasavul’u geri çağırıp verdiği emri geri aldığı gibi, “Seyyid Aşık’ın sözlerinde haklı olduğu tarafımızca anlaşılmalıdır. Kadıları evlerine gönderin!” demek suretiyle toplanmış olan meclisi de dağıtmak zorunda kalmıştır¹¹⁷.

1370-1506 yılları arasında 150 yıldan kısa süre yaşamakla birlikte Timurlu Devleti, *levirat* evliliğinin en çok yapıldığı, ya da hanedan kurucusu Timur’un tarihe olan düşkünlüğünden dolayı tarih yazıcılığının yüksek bir seviyeye ulaşması ve Cengiz Han ile akrabalığa verilen özel önem dolayısıyla hanedan şeceresi

¹¹⁴ Hondmir, **Habibü’s-Siyer**, IV, (Yay.:Muhammed Debir Siyâkî), Tahran 1333 h.ş., s. 35-36.

¹¹⁵ Hondmir, **age**, s. 35; W.W. Barthold, **Uluğ Beg ve Zamani**, Çev.:İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 100.

¹¹⁶ Barthold bu kişiden Ebû'l-Feth Deyyar olarak bahsetmektedir, bkz. W. W. Barthold, **age**, s. 109.

¹¹⁷ Hondmir, **age**, s. 35-36.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

düzenlenmesine ihtimam gösterilmesi dolayısıyla konuya en çok örnek verebileceğimiz Türk devleti olarak karşımıza çıkmaktadır. Sayıları daha da çoğaltılabilecek olan yukarıda aktardığımız Timurlulardaki *levirat* evliliği örneklerine bakarak şu sonuçlara varmak mümkündür. Timurlularda hanedan kurucusu Timur'un Cengiz Han soyundan gelen gelinlerle evlenmeye verdiği önem doğrultusunda, ilk dönemlerde öncelikle dul kalan bu gelinlerin *levirat* usulü ile evlendirilmelerine önem verildiği görülmektedir. Timurlu hanedanında yengesi ile evlenen kardeşlerin genellikle küçük kardeş olduğu görülmekle birlikte, büyük kardeşin dul yengesi ile evlendiği de vaki olmuştur. Kocasını öldükten sonra evlilik yapılan yengenin, çocuklu veya çocuksuz olması diye bir ayrıma gidilmediği gibi, yengesi ile evlenecek olan kardeşin, bekâr veya çocuksuz olması gibi belirli bir kuralın olmadığı da ortadadır. Ayrıca birinci türe vermiş olduğumuz son iki ve ikinci türe vermiş olduğumuz son örnekte görüldüğü üzere, *levirat* evliliği yapılan yengelerin ortak özelliğinin her üçünün de Timurlu hanedanına mensup kimseler olduğu anlaşılmaktadır ki, sayısı daha da artırılabilir bu örneklere dayanarak Timurlularda dul kalan hanedan mensubu kadınların *levirat* ile yeniden evlendirilmelerine önem verildiğini söyleyebiliriz. Sıradan halk için verilen örnekte, ölen kocanın kardeşinin konuyu meclise kadar getirip hükümdara şikâyet etmesine bakarak da dul kalan kadının, *levirat* evliliği yapmak zorunda olmadığını da ifade edebiliriz.

Sonuç

Sonuç olarak MÖ III. yüzyılda Hunlara kadar takip edebildiğimiz *levirat* evliliğinin Hunlardan sonra kurulan bütün Türk devletlerinde ve tarihte var olan Türk topluluklarının hemen hemen hepsinde uygulandığı ve hatta bugünkü Türk toplumlarında da varlığını sürdürdüğü ortadadır. Bugüne kadar üzerinde pek fazla durulmayan Timurlular da bu evliliği en çok uygulayan Türk hanedanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sadece *levirat* evliliği değil, milattan önceki yüzyıllarda Türklerde görülen dıştan evlenme, kız kaçırma, kalın vererek kız alma ve babaerkillik gibi birçok özelliğın de bugünkü Türk toplumlarında varlığını sürdürmekte olduğunu görmekteyiz ki, aileye ilişkin temel öğelerin İslam öncesi ve sonrası dönemlerle birleşerek günümüze kadar gelen binlerce yıllık bir dönem içinde değişmeden varlığını sürdürmesi Türklerde aile kurumuna verilen önemin, diğer bir deyişle Türklerin aileyi toplumun temeli olarak görmelerinin en açık göstergesidir. Türk ailesinde görülen bu sürekliliği en iyi şekilde kültür kavramını ile açıklayabiliriz. Çünkü Türk toplum ve devlet yapısının temeli olan aile, Türk kültürünün en

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

önemli unsurlarındandır. Atalardan miras olarak alınan maddî ve manevî değerler toplamı şeklinde tanımlanan kültür,¹¹⁸ geçen zaman içerisinde değişen coğrafî, dinî ve ekonomik şartlara göre ana kalıbını koruyarak bir devamlılık içerisinde gelişmektedir. Bu çalışmada incelediğimiz, Türk kültürünü oluşturan birçok ögeden birisi olan *levirat* evliliği, bu devamlılığı çok güzel ortaya koymakta ve Türk kültürünün köklü bir kültür olduğuna delalet etmektedir.

KAYNAKÇA

- ABRAHAM R. G., “Some Aspects of Levirate”, (Ed. Jack Goody), **The Character of Kinship**, Cambridge University Press, Cambridge 1973, s. 163-174.
- AKA İsmail, **Timur ve Devleti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- AKA İsmail, “Timurlularda Hâkimiyet Anlayışı”, **Türk Kültürü**, 37/430(1999), s. 84-85.
- AKA İsmail, “Eski Türk Hukuku Hakkında Yasa”, **Prof. Dr. İsmail Aka, Makaleler**, I, (Yay.:E. Semih Yalçın ve Şarika Gedikli), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 99-105.
- AKA İsmail, **Timurlular Devleti Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.
- ARAT Reşid Rahmeti, “Kazan”, **İA**, C.6, Millî Eğitim Bakanlığı, s. 505-522.
- ARSAL Sadri Maksudi, **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1947.
- ATAY Cahit, **Sultan Gelin**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1965.
- AYDIN Mehmet Akif, “Aile”, **TDVİA**, C.2, Türkiye Diyanet Vakfı, s. 196-200.
- AYDIN Mehmet Akif, **Türk Hukuk Tarihi**, Beta Yayınları, İstanbul 1996.
- AYNAKULOVA Gülnisa, “Kırgızlarda Evlilik ve Evlenme Törenleri”, **Millî Folklor**, 18/72(2006), s. 95-106.

¹¹⁸ Edward Sapir, “Culture, Genuine and Spurious”, **American Journal of Sociology**, 29/4(1924), s. 402.

- BAĞLI Mazhar ve SEZER Ayhan, “Tabulaştırılan/Tabulaşan Kurumun (ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği: Levirat ve Sororat”, **Aile ve Toplum**, II/8(2005), s. 9-21.
- BALAMAN Ali Rıza, **Evlilik Akrabalık Türleri (Sosyal Antropolojik Yaklaşımla)**, İzmir 1982.
- BALAMAN Ali Rıza, “Te-ve” Köyü Genel Etnografyası, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1992.
- BARTHOLD W.W., **Uluğ Beg ve Zamani**, Çev.:İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- BİLECİK Fahrünnisa, “Orta Asya Destanlarında Bir Evlilik Türü”, **Bozkırdan Bağımsızlığa Manas**, (Haz.:Emine Gürsoy-Naskali), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 234-240.
- CARPINI (Friar Giovanni DiPlano Carpini), **The Story of the Mongols Whom We Call The Tartars**, Trans. Eric Hildinger, Branden Publishing Company, Boston 1996.
- CHAVANNES E., **Documents sur les Tou-kiue (Turcs)**, Librairie d’Amerique et d’Orient, 1903.
- CUMALI Necati, **Susuz Yaz**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1997.
- ÇELTİKÇİ Orhan, **Yaşar Kalafat'ın Türk Kültürüne Ait Çalışmaları**, Süleyman Demirel Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2006.
- DALKESEN Nilgün, **Gender Roles and Women’s Status in Central Asia and Anatolia Between the Thirteenth and Sixteenth Centuries**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.
- DİVİTÇİOĞLU Sencer, **Kök Türkler**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- DONUK Abdülkadir, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, **İÜEFTD**, 33(1980-81), s. 147-168.
- DUMAN Ali, **Şi’a ve Ehl-i Sünnet Fıkıhına Göre Mut’a**, Malatya 2010.
- EBERHARD D. W., **Çin’in Şimal Komşuları**, Çev.:Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1942.
- ERÖZ Mehmet, “Türk Ailesi”, **Aile Yazıları-Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç**, (Der.:Dikeçligil, Beylü ve Ahmet

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

- Çiğdem), T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1990, s. 225-247.
- ESİN Emel, **İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- From the Margins of Hindu Marriage: Essays on Gender, Religion, and Culture**, (Eds.Lindsey Harlan and Paul B. Courtright), Oxford University Press, New York 1995.
- GMRYA Ludmila, **Strana Gunnov u Kaspiyskix vorot**, Makhachkala 1995.
- GÖMEÇ Saadettin, **Kök Türk Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- GÜLER Ali, “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları”, **Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi**, I, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, s. 69-81.
- GÜRÜN Kâmuran, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1984.
- Hamdullah-ı Müstevfî, **Târih-i Güzîde**, (Yay.:Abdülhüseyin-i Nevâî), Tahran 1381 h.ş.
- HOLMGREN Jenifer, “Observation on Marriage and Inheritances practices in Early Mongol and Yuan Society, with Particular Reference to the Levirate”, **Journal of Asian History**, 20(1986), s. 127-192.
- Hondmir, **Habibü's-Siyer**, IV, (Yay.:Muhammed Debir Siyâkî), Tahran 1333 h.ş.
- HUNKAN Ömer Soner, **Türk Hakanlığı Karahanlılar (766-1212)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- İbn Fazlan, **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, (Haz.:Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.
- İZGİ Özkan “İslâmiyetten Önceki Türklerde Kadın”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, XI-XIV(1973-1975), s. 143-160.
- İZGİ Özkan, “Moğollarda Evlenme Âdeti”, **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 255-262.
- İZGİ Özkan, **Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.
- JULIEN S., **Documents sur les Tou-kiue (Turcs)**, Paris 1877.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

- KAFESOĞLU İbrahim, **Türk Millî Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.
- KHAZANOV Anatoly M., **Sotsialnaya Istoriya Skifov**, Moskova 1975.
- KOCA Salim, **Türk Kültürünün Temelleri**, II, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2000.
- KÖSE Nerin, ““KızCibek Destanı”nın Nogay Varyantı Üzerine”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, II(1997), s. 241-243
- KURAT Akdes Nimet, **Peçenek Tarihi**, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.
- “Levirate”, **Meriam-Webster’s Colligate Dictionary**, Tenth Edition, Massachusetts 1999, s. 669.
- LIGETI Lajos “Asya Hunları”, **Attila ve Hunları**, AÜDTCF Yayınları, İstanbul 1962, s. 27-56, 268-273.
- Liu-mai Tsai, **Die Chinesischen Nachrichten der Ost-Turken (T’kue)**, I, Viesbaden 1958 (Liu (mau-Tsai), **Die chinesischen Nachrichten zur Geschihte der Üst-Türken (T’u-küe)**, I, Viesbaden 1968).
- MANZ Beatrice Forbes, “Tamerlane’s Career and Its Uses”, **Journal of World History**, 13/1(2002), s. 1-25.
- MANZ Beatrice Forbes, “Timur ve Hâkimiyetin Sembolü”, (Çev.:Musa Şamil Yüksel), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XV(2000), s. 257-272.
- MANZ Beatrice Forbes, “Women in Timurid Dynastic Politics”, (Eds. Guity Nashat and Lois Beck), **Women in Iran from Rise of Islam to 1800**, University of Illinois Press, Chicago 2004, s. 121-139.
- Marco Polo, **Marco Polo’nun Geziler Kitabı**, Çev.:Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985.
- Molla Hâci, **Buğra Hanlar Tezkiresi**, (Yay.:Abdurrahim Sabit), Kaşgar 1988.
- MORI Masao, “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, **TED**, 9(1978), s. 209-226.
- Muizzü’l-Ensâb**, Bibliothèque Nationale Paris, Persian 67.
- ÖGEL Bahaeddin, **Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

- ÖGEL Bahaedin, “Türklerde Kalın ve Başlık”, **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 393-396.
- ÖGEL Bahaeddin, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- PAMIR Aybars, “Türkler’in Geleneksel Dini Şamanizm’in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku’na Etkisi”, **AÜHFD**, 52/4(2003), s. 155-186.
- RACCAH William, **Close Kinship Relationships and Economical Dimensions in the Stipulation of the Law of the Levirate as Articulated in Deuteronomy 25.5-10**, Laval Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Quebec 2002.
- RADLOFF Wilhelm, **Manas Destanı**, (Haz.:Emine Gürsoy-Naskali), Türksoy Yayınları, Ankara 1995.
- RASONYI L., **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971.
- ROUX Jean-Paul, **La religion des Turcs et des Mongols**, Paris 1984.
- ROUX Jean-Paul, **Türklerin Tarihi**, Milliyet Yayınları, (b.y.y.) 1989.
- ROUX Jean-Paul, “Ortaçağ Türk Kadını”, çev. Gönül Yılmaz, **Erdem**, V/13(1999), s. 199-226.
- RUBRUK (Wilhelm Von Rubruk), **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, Çev.:Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.
- SAGOL Gülden, “Manas Destanında Evlilik Geleneği”, **Bozkırdan Bağımsızlığa Manas**, (Haz.:Emine Gürsoy-Naskali), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 224-233.
- SAPIR Edward, “Culture, Genuine and Spurious”, **American Journal of Sociology**, 29/4(1924), s. 401-429.
- SAYIN Önal, **Aile Sosyolojisi**, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1990.
- SCHECHTER Solomon - JACOBS Joseph, “Levirate Marriage”, **The Jewish Encyclopedia**, C.8, New York 1906, s. 45-46.
- Sima Qian, **Records of the Grand Historian: Han Dynasty**, II, Trans.:Burton Watson, Columbia University Press, Hong Kong - New York 1993.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

-
- TEZCAN Mahmut, **Türk Ailesi Antropolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara 2000.
- TOGAN İsenbike, “Bir Miras Olarak Yenge”, **Ntv Tarih**, 14(Mart 2010), s. 98.
- TURAN Osman, **Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.
- TULEGENOVIÇ Gaysin Salamat, **Kazak Adet-gurup Kukığı Jüyesindegi Amengerlik İnstitutu**, el-Farabî Kazak Devlet Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Almatı 2009.
- TÜRKDOĞAN Orhan, “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, **Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi**, I, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, s. 29-66.
- ÜÇOK Coşkun, MUMCU Ahmet ve BOZKURT Gülnihal, **Türk Hukuk Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara 1996.
- WEISBERG Dvora E., **Levirate Marriage and the Family in Ancient Judaism**, Brandeis University Press, Massachusetts 2009.
- WESTERMARCK Edward, **The History of Human Marriage**, Cornell University Library, 2010.
- WOODS John E., “Timur’s Genealogy”, (Eds. Michel M. Mazzooui and Vera B. Moreen), **Intellectual Studies on Islam, Essays Written in Honor of Martin B. Dickson**, University of Utah Press, Salt Lake City 1990, s. 85-125.
- WOODS John E., **The Timurid Dynasty**, Indiana University, Bloomington 1990.
- YAZILITAŞ Nihat, “Türk Toplum Hayatında Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmanın Tarihi Temellerine Bir Bakış”, **Nüsha**, II/5(2002), s. 163-171.
- YÜKSEL Musa Şamil, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*